

મધ્યયુગીન સ્થાપત્યો, શહેરો, વેપારી અને કારીગરો

ઈતિહાસના સુવર્ણ પથ્થરો: એક સાંસ્કૃતિક યાત્રા

ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાઓને અનોખો અને લાંબો ઐતિહાસિક વારસો છે. પ્રાચીન સમયથી શરૂ કરી વિવિધ સમયગાળાઓ દરમિયાન ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાં મૌર્યયુગ, ગુપ્ત યુગ અને મધ્યયુગ દરમિયાન અદ્ભુત સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થયું.

પાયાની સમજ: શિલ્પકલા અને સ્થાપત્ય

શિલ્પકલા: શિલ્પીના મનમાં જાગતા ભાવોને છીણી, હથોડી વડે પાષાણ, લાકડા કે ધાતુ પર કંડારિત કરવાની કલા.

સ્થાપત્ય: સરળ અર્થમાં 'બાંધકામ'. મકાનો, નગરો, કૂવાઓ, કિલ્લાઓ, મિનારાઓ અને મંદિરો વગેરેના બાંધકામને સ્થાપત્ય કહે છે.

સંસ્કૃતમાં સ્થાપત્ય માટે 'શિલ્પશાસ્ત્ર' શબ્દ પણ વપરાય છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ: સ્થાપત્યશૈલીનો સંગમ

નાગર શૈલી (ઉત્તર ભારત)

ઈ.સ. ૭૦૦ થી ૧૨૦૦ દરમિયાન રાજપૂતયુગમાં પ્રચલિત.
મુખ્યત્વે ગોળ શિખરો અને સ્તંભ વિનાના ખંડો.

*ઉદાહરણ:: ઓડિશાનું કોણાર્ક સૂર્યમંદિર (કાળા પેગોડા) અને ખજુરાહોના મંદિરો.

દ્રવિડ શૈલી (દક્ષિણ ભારત)

ઉંચા અને ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર જેને 'ગોપુરમ્' કહેવાય છે.
*ઉદાહરણ: તાંજોરનું રાજરાજેશ્વર મંદિર (તે સમયનું સૌથી ઊંચું મંદિર).

આ ભારતીય સંસ્કૃતિના વૈવિધ્યસભર વારસાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મુઘલ સ્થાપત્ય કલા: કમાનો અને મિનારા

દિલ્લી સલ્તનત: આરબ શૈલી
આરબ શૈલી પ્રમુખ. મસ્જિદ,
મકબરા અને રોજા. (ઉદા.
કુતુબમિનાર, હોજે-ખાસ).

મુઘલ સામ્રાજ્ય:
સ્થાપત્યનું સર્વોચ્ચ શિખર.

- **તાજમહાલ (આગ્રા):** શાહજહાંએ બેગમ મુમતાજ મહેલની યાદમાં બંધાવેલ. વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન.
- **લાલ કિલ્લો (દિલ્લી):** શાહજહાં દ્વારા નિર્મિત. દીવાન-એ-આમ, દીવાન-એ-ખાસ અને રંગમહેલ જેવી ઇમારતો.

સુવર્ણમંદિર (અમૃતસર):
શીખ સંપ્રદાયનું શ્રેષ્ઠતમ
સ્થાપત્ય.

ગુજરાતનું ગૌરવ: સોમનાથ મંદિર

- ગીર સોમનાથ જિલ્લાના વેરાવળ પાસે આવેલું અત્યંત પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ કેન્દ્ર.
- ભારતના અત્યંત પવિત્ર એવા ૧૨ જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે.
- આજે પુરાણા મંદિરનું માત્ર સ્થાન જોવા મળે છે. છેલ્લે ૧૯૫૧માં આ નવા મંદિરનું નિર્માણ થયું.
- સોલંકી રાજા ભીમદેવ દ્વારા ૧૧મી સદીમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો.

ઈજનેરી કળાનો અદ્ભુત નમૂનો: સૂર્ય અને જળ

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર:

સોલંકી યુગના રાજવી ભીમદેવ પ્રથમના શાસનકાળમાં નિર્મિત.

- **વિશેષતા:** સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ ગર્ભગૃહમાં રહેલી મૂર્તિના મણિ પર પડતા સમગ્ર મંદિર પ્રકાશથી ઝળહળી ઉઠતું. ૧૦૮ નાના મંદિરો ધરાવતું કુંડ.

રાણીની વાવ (પાટણ):

ભીમદેવની રાણી ઉદયમતિ દ્વારા નિર્મિત.

- **દરજા:** યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટ. સાત માળની આ વાવ કલા અને સ્થાપત્યનો અજોડ નમૂનો છે.

રુદ્રમહાલય (સિદ્ધપુર)

કીર્તિતોરણ (વડનગર)

સોલંકી યુગની વિરાસત: કિલ્લા અને તળાવો

- * **રુદ્રમહાલય (સિદ્ધપુર)::** સિદ્ધરાજ જયસિંહ દ્વારા સ્થાપિત. સાત માળના ઝરૂખા સાથે સંકળાયેલ મહેલ (હાલ ભગ્ન અવશેષો).
- * **તળાવો:** મીનળદેવીના કહેવાથી ધોળકામાં 'મલાવ તળાવ' અને વિરમગામમાં 'મુનસર તળાવ'. પાટણમાં 'સહસલિંગ તળાવ'.
- * **કીર્તિતોરણ:** વડનગરમાં આવેલ ભવ્ય તોરણ.
- * **ઉપરકોટ (જૂનાગઢ)::** રા'ખેંગારે બંધાવેલ અડી-કડી વાવ અને નવઘણા કૂવો.

“અડી-કડી વાવ અને નવઘણા કૂવો જેણે ન જોયો તે જીવતો મૂઓ.”

અમદાવાદ: હિન્દુ-મુસ્લિમ સ્થાપત્યનો સમન્વય

- ❖ **સ્થાપના:** અહમદશાહ દ્વારા ઈ.સ. ૧૪૧૧માં.
- ❖ **મુખ્ય સ્થાપત્યો:** ભદ્રનો કિલ્લો, જામા મસ્જિદ, સરખેજનો રોજો અને કાંકરિયા તળાવ (હોજે-કુતુબ).
- ❖ **સીદી સૈયદની જાળી:** શમસુદ્દીન મુઝફ્ફર શાહ ત્રીજાના સૈનિક સીદી સૈયદે બનાવેલ. પથ્થરમાં નકશી કરીને તૈયાર થયેલ વૃક્ષની ડાળીઓવાળી આ જાળી વિશ્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્ય કલાનો નમૂનો છે.

પાળિયા: વીરતા અને ત્યાગના પ્રતીકો

- **શું છે પાળિયા?** ગુજરાતનું એક વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય. યુદ્ધમાં શહીદ થયેલ વીર યોદ્ધાઓની યાદમાં અને સતી થયેલ સ્ત્રીઓના માનમાં આ પથ્થરો સ્થાપવામાં આવે છે.
- **મહત્વ:** જે તે તિથિએ પાળિયાની પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવે છે. આ પથ્થરો વીરગાથાઓ સાથે જોડાયેલ છે.
- **ઉદાહરણ:** જામનગર પાસે ભૂચર મોરીનો સૂરજ કુંવરબાનો પાળિયો અને સોમનાથ પાસે હમીરજી ગોહિલનો પાળિયો.

કલા અને સંગીત: રંગ અને સુરની દુનિયા

ચિત્રકલા: મુઘલ સમયમાં 'ગુલશન ચિત્રાવલિ' અને 'હમ્ઝનામા' ગ્રંથો. રાજસ્થાનમાં મેવાડ, જયપુર શૈલી અને ગુજરાતની વિશિષ્ટ શૈલીનો વિકાસ.

સંગીત:

- ❖ **અમીર ખુશરો:** કવ્વાલીની શોધ અને ધ્રુપદને બદલે ખયાલ પદ્ધતિ.
- ❖ **સંગીત રત્નાકર:** દેવગીરીના સારંગદેવ દ્વારા રચિત.
- ❖ **સંગીત સુધારક:** ગુજરાતમાં હરિપાલ દેવ દ્વારા રચિત.
- ❖ **અકબરના સમયમાં તાનસેન** શાસ્ત્રીય ગાન સાથે સંકળાયેલ મહાન કલાકાર હતા.

મધ્યયુગીન સાહિત્ય: શબ્દોનું સર્જન

મધ્યયુગમાં અનેક મહાન ગ્રંથોનું સર્જન થયું:

ગ્રંથ	રચયિતા
સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન	હેમચંદ્રાચાર્ય
ગીતગોવિંદમ્	જયદેવ
પૃથ્વીરાજ રાસો	ચંદબરદાઈ
તુઘલખનામા / તારીખે દિલ્લી	અમીર ખુશરો
પદ્માવત	મહંમદ જાયસી
સિદ્ધાંત શિરોમણિ	ભાસ્કરાચાર્ય

લોકનૃત્ય અને ઉત્સવ: ગરબા અને રાસ

ગરબા: ગરબી પરથી ઉતરી આવેલ શબ્દ. શક્તિની આરાધના સાથે સંકળાયેલ. દયારામના સમયથી ગરબીનો ખૂબ વિકાસ થયો. નવરાત્રિમાં ગરબા અને ગરબી ગવાય છે.

રાસ: શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ સાથે સંકળાયેલ. નરસિંહ મહેતાના સમયથી રાસ લોકપ્રિય બન્યા.

હુડો: ઝાલાવાડ વિસ્તારના પશુપાલકોનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું રાસ નૃત્ય.

હસ્તકળા: પાટણનાં પટોળાં

- સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં પાટણમાં અનેક સાળવીઓ (વણકરો) આવીને વસ્યા હતા.
- **બેવડ ઈક્કત:*** પટોળામાં બંને બાજુએ એક જ ભાત દેખાય છે, તેથી તે બંને બાજુ પહેરી શકાય છે.
- આ અત્યંત અઘરી અને જટિલ વણાટકામની કળા છે.

***કહેવત:** “પડી પટોળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહિ.”

શહેરીકરણ અને વ્યાપાર: સુરતની જાહોજલાલી

- **વ્યાપારી કેન્દ્ર:** ૧૬મી-૧૭મી સદીમાં સુરત ભારતનું મહત્વનું વ્યાપારી કેન્દ્ર હતું. 'મક્કાનું પ્રવેશદ્વાર' (મક્કાબારી) ગણાતું.
 - **ઉદ્યોગો:*** જરીભરત કાપડનો વિશ્વમાં સૌથી મોટો વેપાર. જહાજ બાંધવાનો ઉદ્યોગ.
-
- વીરજી વોરા અને ગોપી મલિક જેવા વિશ્વવિખ્યાત સોદાગરો સુરતમાં રહેતા.
 - અહીં યુરોપિયન પ્રજાના ગોદામો અને સંસ્થાઓ ધમધમતા હતા.

નિષ્કર્ષ: એક ભવ્ય વારસો

સ્થાપત્ય, કલા અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ મધ્યયુગ ભારત અને ખાસ કરીને ગુજરાત માટે સુવર્ણકાળ હતો. સોમનાથના ભવ્ય મંદિરોથી લઈને સુરતના બંદરો સુધી, અને પાટણના પટોળાથી લઈને પથ્થરમાં કંડારેલી કવિતાઓ (પાળિયા) સુધી—આ વારસો આજે પણ આપણી ઓળખ છે. આ સ્થાપત્યો અને કલાઓ માત્ર પથ્થરો.

